

Μακεδονικά

Τόμ. 16, Αρ. 1 (1976)

Evangelos Kofos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott

Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.650](https://doi.org/10.12681/makedonika.650)

Copyright © 2015, Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Σ. Ι. (1976). Evangelos Kofos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott. *Μακεδονικά*, 16(1), 369-377. <https://doi.org/10.12681/makedonika.650>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

E v a n g e l o s K o f o s, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott. Έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 284.

Ἡ τελευταία ἑκατονταετία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, πού καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰ., ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ ὀρισμοῦ στὴ διεθνή διπλωματία κατὰ τὸ Συνέδριο τῆς Βερόνας (1822) καὶ λήγει τὸ 1922 μὲ τὰ δραματικά γεγονότα πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία. Ὀλόκληρη ἡ περίοδος αὐτῆ τῆς ἱστορίας, πού ἐπηρέασε ἀποφασιστικά τὴ μοίρα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, εἶναι φορτισμένη ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις κρίσεων καὶ ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητας γεγονότων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού συνδέονται μὲ τὶς ἐξάρσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, εἶναι ἄγνωστα στὶς λεπτομέρειες, τόσο στὴν ἔκταση ὅσο καὶ στὸ βάθος τους. Μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ γενικὸ περίγραμμα τῶν γεγονότων, ὅμως ἡ ἄγνοια τῶν λεπτομερειῶν τους, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσδιορίζουν καὶ τὴν ποιοτικὴ σύνθεσή τους, εἶναι δυνατό νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ ἐσφαλμένες κρίσεις, χαρακτηρισμοὺς καὶ ἀξιολογήσεις. Γι' αὐτὸ ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία ἡ προσφορά τῶν μελετητῶν πού καταπιάνονται μὲ τὴν ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση περιόδων τῆς ἱστορίας, μὲ περιορισμένη ἴσως χρονικὴ διάρκεια, ἀλλὰ ἀποφασιστικὴν γιὰ τὶς μετέπειτα ἐξελίξεις καὶ πλουτίζουν ἔτσι τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία μὲ ἔργα πού συμβάλλουν θετικὰ στὴν προβολὴ τῶν γεγονότων μέσα στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις.

Μία τέτοια ἱστορικὴ μεγέθυνση πραγματοποιεῖ ὁ διδάκτωρ τῆς ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου κ. Εὐάγγελος Κωφός μὲ τὸ βιβλίον του: «Greece and the Eastern Crisis 1875-1878». Ἡ περίοδος πού ἐπέλεξε γιὰ ἐξαντλητικὴ ἀπὸ κάθε πλευρὰ διερεύνηση δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ ἔξαρση, ἀπὸ τὶς πολλὲς, τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἀλλὰ τὶς κρισιμώτερες στιγμὲς του κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. Οἱ στιγμὲς αὐτὲς συνδέονται μὲ γεγονότα πολεμικὰ πού ἄλλαξαν ριζικὰ τὸ χάρτη τῶν Βαλκανίων καὶ ἄλλα, διπλωματικά, πού ἐξουδετέρωσαν σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ πρῶτα καὶ συνέβαλαν καὶ τὰ δύο στὶς μετέπειτα ἐξελίξεις καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἰδιαίτερα στὸ Μακεδονικὸ χῶρο. Ἔτσι, συμφωνώντας μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ καὶ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου W. N. Medlicott, πού προλογίζει τὸ σύγγραμμα, πρέπει νὰ παραδεχθῶμε ὅτι ὁ κ. Κωφός μὲ τὴν ἐργασία του ἔδωσε μὲ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τὴν ἑλληνικὴ ἄποψη στὶς σχετικὲς μελέτες πού ἀναφέρονται στὴν κρίση τοῦ 1875-1878, ἡ ὁποία μὲν πρόσφατα ἄρχισε νὰ διερευνᾶται συστηματικὰ.

Γιὰ νὰ ἐκτιμηθῇ ὅμως ἡ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς προσφοράς τοῦ κ. Κωφοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλυθῇ εὐρύτερα τὸ περιεχόμενό της.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ 11 κεφάλαια, κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα καλύπτει καίρια σημεῖα τῶν ἐπαναστατικῶν, πολεμικῶν καὶ διπλωματικῶν γεγονότων τῆς περιόδου πού ἐξετάζεται. Προηγεῖται σύντομος πρόλογος τοῦ συγγραφέα πού κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖο βασικὰ ἀναφέρειται στὴν ἐξέταση τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως τοῦ 1875-1878, γιὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ ὄλυκον πού χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὴ μέθοδο πού ἀκολουθήθηκε κατὰ τὴ διαπραγματεύσή του. Ἀκολουθεῖ μιὰ πολὺ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή, στὴν ὁποία δίδονται ὅλα τὰ στοιχεῖα, ὅχι μόνον γιὰ νὰ εἰσαχθῇ ὁ ἀναγνώστης στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν γεγονότων πού θὰ ἐξιστορηθοῦν,

ἀλλά και νὰ ἐφοδιαστῆ μὲ τὰ κριτήρια ἐκεῖνα πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ ἀποτιμῆσθ τὸ βάρος τους, ἀφοῦ πρῶτα συνδεθῆ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀνέλιξη τοῦ θέματος ὡς τὴν ἐποχὴ πού κορυφώνεται σὲ κρίση.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ἔθνικες φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων, ὅπως αὐτὲς ἐκφράζονται μὲ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα (στὶς ρίζες τῆς ὁποίας ἀνατρέχει ὁ κ. Κ. γιὰ νὰ παρακολουθῆσθ τὴν ἀνέλιξί της καὶ νὰ ἀναφερθῆ στοὺς φορεῖς καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας τους τὴν ἐξέφραζε), ἀγνοήθηκαν ἀπὸ τὶς διεθνεῖς διασκέψεις κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1875-1878, καὶ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς διέτρεξε θανάσιμο κίνδυνο. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐφθασε στὴν κορυφώσή του μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ἐξουδετερώθηκε μὲ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου.

Ἡ ἐξέταση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς ὁδηγεῖ τὸν συγγραφέα στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅσο πλησιάζουμε στὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ, οἱ σχέσεις αὐτὲς ἐξασθενοῦν, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία βελτιώνονται. Αὐτὴ ἡ ἐξασθένηση ἔχει καὶ τὰ αἰτίαι της, τὰ ὁποῖα διερευνῶνται (π.χ. ἐμφάνιση τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὴ Μακεδονία τὸ 1867, ἵδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας κτλ.). Πιὸ ὁμαλὲς ἦταν οἱ σχέσεις μὲ τὴν ἀλβανικὴ ἐθνότητα, πού ἀπέβλεπαν στὴ δημιουργία ἑνὸς ἐνοποιημένου κράτους, πρὶν ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 1875-1878. Ἡ βελτίωση τῶν σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία δὲν ὑπῆρξε τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε συνάρτηση τῶν συνθηκῶν πού εἶχαν δημιουργηθῆ καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ Ἑλλάδα κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς κρίσεως, ἀποξενωμένη ἀπὸ τοὺς Βαλκανίους καὶ παραμελημένη ἀπὸ τὴ Ρωσία, βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ βρετανικὴ ἐπιρροή, πού ἐπεδίωκε προώθηση τῶν σχέσεών της μὲ τὴν Τουρκία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση περιόδου εἰρήνης καὶ συνεργασίας.

Ἀξιόλογες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα πού ἀναφέρονται στὸ τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς του, τὸ σχετιζόμενο μὲ τὶς προθέσεις καὶ τὸ ρόλο πού διαδραμάτιζαν τότε τὰ δύο ἔθνικα κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: ἡ Ἀθῆνα καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη. Τὰ δύο αὐτὰ κέντρα ἀποτελοῦσαν καὶ δύο διαφορετικοὺς σταθμοὺς γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἔθνικῶν φιλοδοξιών. Ἡ Ἀθῆνα εἶχε στραμμένα τὰ βλέμματά της στὴν Κρήτη, τὴν Θεσσαλία, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Μακεδονία. Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τοὺς ὁποίους συντάσσονταν καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Θράκης καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, υἱοθετοῦσαν πολιτικὴ συνπάρξεως μὲ τοὺς Τούρκους, πού βοήθουσε στὴν ἐπιβίωσή τους καὶ τὴ βαθμιαία ἀνέλιξί τους στοὺς καίριους τομεῖς τῆς ζωῆς τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Στὸ τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς πού τιτλοφορεῖται «Οἱ ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας» ἀναλύονται οἱ ἐπικρατοῦσες συνθήκες καὶ τὰ προβλήματα τὰ συνδεόμενα μὲ τὴ γενικότερη ἔθνικὴ ὑπόθεση σὲ καθεμιά ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες (Κρήτη, Μακεδονία, Ἠπειρο, Θεσσαλία, Θράκη καὶ Κύπρο), μὲ ἰδιαίτερη μνεία τῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μὲ στατιστικὰ στοιχεῖα καὶ ἀναφορὰ στὶς διάφορες ἐπαναστατικὲς κινήσεις τῶν μοναχῶν. Στὴ συνέχεια δίδονται μὲ συντομία στοιχεῖα γιὰ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες ἔξω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία (Ρωσία, Βαλκάνια, Κεντρικὴ Εὐρώπη, Ἀγγλία, Αἴγυπτο κτλ.), τὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη, τὸ φρόνημα τῶν μελῶν τους καὶ τὴ συνεισφορά τους στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατατοπιστικὴ αὐτὴ εἰσαγωγή ἀρχίζει ἡ λεπτομερειακὴ διερεύνηση τοῦ θέματος. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 42-57) γίνεται ἀναφορὰ στὰ πρῶτα γενεσιουργὰ αἰτία τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως, πού ταυτίζονται μὲ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς Βοσνίας καὶ Ἐρζεγοβίνης, τῶν ὁποίων ἐρευνῶνται κυρίως οἱ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια συνδέσεις τους καὶ οἱ ἀντιδράσεις στὸ διπλωματικὸ προσκήνιο. Ἡ θέση τῶν Μ. Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αὐστροουγγαρίας, Γερμανίας) συνέπιπτε τότε. Καθεμιά, γιὰ τοὺς δικούς της λόγους, ἐπιθυμοῦσε νὰ τελειώσθ τὸ ταχύτερο ἢ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση, γι' αὐτὸ υἱοθέτησαν τὸ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, πού περιεχόταν στὸ κείμενο τὸ γνω-

στό ως «Andrassy Note» της 30 Δεκεμβρίου 1875, το οποίο έγινε δεκτό από την Τουρκία στις 13 Φεβρουαρίου 1876, χωρίς όμως αυτό να δώσει λύση και στην περιπλοκή που δημιουργήθηκε.

Η επαναστατική κίνηση στη Βοσνία και Έρζεγοβίνη είχε μεγάλο αντίκτυπο στην Ελλάδα. Νέα στοιχεία, με έρμηνειές που πείθουν, παραθέτει ο συγγραφέας στο σημείο αυτό, εξετάζοντας την πολιτική ζωή της χώρας, όχι μόνο εκ των «ένδον», αλλά και σε συνάρτηση τόσο με το στενότερο περιβάλλον των Βαλκανίων, όσο και το ευρύτερο, το ευρωπαϊκό, που σχετίζεται με την πολιτική των Μ. Δυνάμεων. Γι' αυτό και οι απόψεις του, που αναφέρονται στις προσπάθειες συνεργασίας με τους βαλκανικούς λαούς και στους λόγους που αποτέλεσαν ανασταλτικούς φραγμούς για την πραγματοποίηση της συνεργασίας αυτής δίνουν νέες διαστάσεις στην εξεταζόμενη περίοδο, αλλά και στην αξιολόγηση των γεγονότων της νεοελληνικής ιστορίας. Τα κύρια σημεία που θίγονται στη συνέχεια του κεφαλαίου αναφέρονται στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε τότε στην Ελλάδα, στις θέσεις των φορέων της ελληνικής πολιτικής (Τρικούπης, Κουμουνδούρος), στις ύποψεις της Ελλάδος, πώς πίσω από την επανάσταση κρύβονταν πανσλαβιστικές Ιντριγκες, στην αναταραχή των πνευμάτων ανάμεσα στους Ήπειρώτες της Κέρκυρας και στους Κρήτες της Αθήνας και του εξωτερικού, στους φόβους των ξένων για αλλαγή της ελληνικής πολιτικής με την πρωθυπουργοποίηση του Κουμουνδούρου και στις προσπάθειες που καταβλήθηκαν, ιδιαίτερα από την Αγγλία και Γαλλία, να πεισθή η τουρκική κυβέρνηση να έλθει σε συμφωνία με την Ελλάδα προς ικανοποίηση δευτερευόντων θεμάτων, για υποστήριξη των αντιπολεμικών φατριών της Αθήνας.

Η απόφαση της Ελλάδος να ακολουθήσει προσωρινά ουδέτερη στάση δεν ταυτιζόταν με τις προθέσεις της Σερβίας, που επιθυμούσε μία προσέγγιση με τους βαλκανίους γείτονές της με σκοπό τη δράση. Στο πλαίσιο αυτό των προθέσεων ή συμμετοχή της Ελλάδος κρινόταν από τη Σερβία ουσιαστικά, γι' αυτό και κατέβαλε πολλές προσπάθειες για την επίτευξη αυτής της προσεγγίσεως. Ο συγγραφέας με πολλές λεπτομέρειες, άγνωστες ως τώρα, περιγράφει τις έπισημες και ανεπίσημες προσπάθειες που καταβλήθηκαν και αξιολογεί τη σοβαρότητα και τη σημασία των σχεδίων και αποφάσεων, στα πλαίσια των ελληνικών κυβερνητικών, τότε, προθέσεων, των διεθνών ζυμώσεων και των αγωνιστικών διαθέσεων πολλών τμημάτων του υποδούλου Έλληνισμού. Η συμφωνία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε.

Με την ίδια υπευθυνότητα εξετάζονται από τον κ. Κωφό οι συνεννοήσεις που έγιναν στην Κωνσταντινούπολη ανάμεσα στους Έλληνες και στους Βουλγάρους για μιὰ συμβιβαστική λύση των εκκλησιαστικών διαφορών που προέκυψαν από το Σχίσμα, με τις ελλογίες του Ίγνάτιεφ, ο οποίος, έχοντας συνείδηση του ρόλου που διαδραματίζει ο Έλληνισμός στην όλη ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προσπαθούσε να φέρει σε προσέγγιση τους Έλληνες και Βουλγάρους. Οι συνεννοήσεις που διεξήχθησαν το 1875 και 1876 με τη συμμετοχή και προεδρία Τούρκου αξιωματούχου, μέσα σε ατμόσφαιρα αντιδράσεων εκ μέρους των αντιρρώων του Φαναρίου και της Αθήνας, την οποία το Πατριαρχείο δεν ενήμερωσε, κατέληξαν σ' ένα πόρισμα της επιτροπής με 15 άρθρα, το οποίο περιείχε τις προϋποθέσεις για την αναγνώριση της Βουλγαρικής Έξαρχίας και της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της. Το περιεχόμενο του πορίσματος, που υποβλήθηκε υπό τύπο αναφοράς στην οθωμανική κυβέρνηση, κρίνεται ως ένας τολμηρός συμβιβασμός που ικανοποίησε και τις δύο πλευρές. Η ελληνική κυβέρνηση όμως είχε τη γνώμη πως με τη συμφωνία δημιουργούνταν όρισμοι, γιατί θυσιάζονταν εθνικές φιλοδοξίες, γι' αυτό και πρότεινε την τροποποίηση όρισμένων βασικών άρθρων. Πριν γίνουν οι σχετικές ενέργειες οι έλληνοβουλγαρικές συνομιλίες σταμάτησαν χωρίς τη λήψη όριστικών αποφάσεων, εξ αιτίας της κυβερνητικής μεταβολής στην Τουρκία, που ανέδειξε σαν ισχυρό κυβερνητικό πρόσωπο τον

άντιρροσο Midhat Pasha. Άκαρπες άπόμειναν και οι συνομιλίες που είχε ο Ί. Γεννάδιος στο Λονδίνο για τó ίδιο θέμα με τούς Βουλγάρους άπεσταλμένους Balabanov και Zankov.

Στό δεύτερο κεφάλαιο, με τόν τίτλο: «Η επέκταση τού άγώνα» (σ. 58-75), παρατίθενται, πέρα άπό τά ιστορικά στοιχεία (επέκταση τής εξέγέρσεως στη Βουλγαρία και Σερβία), οι ζυμώσεις και οι έπαφές μεταξύ τής ελληνικής κυβερνήσεως και τών βαλκανικών κρατών, που κατέτειναν, άπό τής πλευράς τών ένδιαφερομένων, σέ συνεργασία και σύμπραξη, αλλά και στην έξασφάλιση πλεονεκτημάτων για τήν ίκανοποίηση τών επί μέρους εθνικών διεκδικήσεων.

Ή επέκταση τής εξέγέρσεως στη Βουλγαρία είχε ισχυρό αντίκτυπο στην Έλλάδα, που άκολουθούσε, όπως τονίστηκε, ούδέτερη πολιτική. Οι έπαναστατικές επιτροπές ζητούσαν δράση, ó βασιλιάς Γεώργιος όμως, που βρισκόταν σέ περιοδεία, συνιστούσε σύνεση. Τά γεγονότα διαδέχονταν τό ένα τό άλλο, γιατί ή άτμόσφαιρα τής περιόδου αυτής είναι φορτισμένη άπό έπαναστατικότητα και έντονη έμφανη και άφανη διπλωματική κίνηση. Ή Έλλάδα, ή ανεξάρτητη, προσπαθεί νά εκμαιεύσει άπόφαση τής Ύψηλης Πύλης σύμφωνη με τίς άπόψεις τού Πατριαρχείου για τή Βουλγαρική Έξαρχία, νά άποτρέψη τήν έγκατάσταση Κιρκασίων στη Θεσσαλία, Μακεδονία και Ήπειρο, νά επιτύχη τήν έπάνοδο τών σλαβοφώνων Έξαρχικών στούς κόλπους τού Πατριαρχείου, ένω ό ύπόδουλος Έλληνισμός ένισχυεί τό φρόνημά του με τή δράση τών εκπροσώπων τής «Εθνικής Άμυνας» και άλλων συλλόγων. Προσπάθεια καταβάλλεται επίσης για τόν προσεταιρισμό τών Άλβανών, χωρίς νά καταλήξει σέ κάτι θετικό.

Οι έλληνοσερβικές έπαφές συνεχίστηκαν τόσο στο διπλωματικό πεδίο, όσο και πρόσ τήν κατεύθυνση τής δημιουργίας εκ μέρους τής Σερβίας προϋποθέσεων στις περιοχές τής Τουρκίας που κατοικούνταν άπό Έλληνες για ένσπλη εξέγερσή τους και ύποβοήθηση έτσι τού άγώνα που σχεδίαζε ή Σερβία έναντίον τής Τουρκίας. Τό ίδιο έγινε και στην ελληνική επικράτεια, όπου δρούσαν, όπως εκ έξω άπ' αυτή, πράκτορες για τούς όποιους, καθώς και για τά χρήματα που διέθεταν, κυκλοφορούσαν πολλές διαδόσεις. Ή έπέμβαση τής Ρωσίας, ή όποια άποδοκίμασε τήν άπόφαση τής Σερβίας για πόλεμο με τήν Τουρκία, ύποκρέωσε τήν μέν κυβέρνηση Κουμουνδούρου νά συνεχίσει τήν πολιτική τής άναμονής, τόν δέ Λ. Βούλγαρη, που ήταν φορέυς τών σερβικών προθέσεων στην Έλλάδα, νά αναστείλει τήν έπαναστατική του δράση πέρα άπό τά σύνορα.

Ή ήττα τής Σερβίας στόν πόλεμο που άκολουθήσε με τήν Τουρκία, κατά τή διάρκεια τού όποιου καμιά αντίδραση δέν σημειώθηκε εκ μέρους τών Έλλήνων, είχε σάν άποτέλεσμα τήν όξυνση τών σχέσεων μεταξύ τών δύο χωρών και τή νέκρωση τής έλληνοσερβικής συνθήκης τού 1867, άν και οι δύο χώρες κράτησαν άνοικτές τίς γραμμές τής έπικοινωνίας.

Τό ίδιο ένδιαφέρον παρουσιάζουν τά νέα στοιχεία που προσκομίζει ό συγγραφέας για τίς έλληνορουμανικές έπαφές, οι όποιες έγιναν άναγκάει άπό τό φόβο τής Ρουμανίας— και τής Έλλάδος—έξ αίτίας τών πανσλαβιστικών φιλοδοξιών. Οι έπαφές αυτές κατέτειναν στη σύναψη μιάς συμμαχίας άνάμεσα στις δύο χώρες. Ή Ρουμανία τή συμμαχία αυτή τήν ήθελε για νά τή χρησιμοποιήσει στο διπλωματικό παίγνίδι της με τίς Μ. Δυνάμεις, ιδιαίτερα μάλιστα με τή Ρωσία. Ή Έλλάδα όμως φάνηκε επιφυλακτική, τόσο γιατί διέγιννε τίς προθέσεις τής Ρουμανίας, όσο και γιατί ή άπουσία τού βασιλιά Γεωργίου στο έξωτερικό, που είχε έντονο πολιτικό χαρακτήρα, δέν επέτρεπε τήν άνάληψη ούσιαστικών πρωτοβουλιών.

Στό τρίτο κεφάλαιο, «Η Συνδιάσκηψη τής Κωνσταντινουπόλεως» (σ. 76-94), έξι ιστοροϋνται οι φάσεις τής κρίσεως που όδήγησαν στην άποδοχή τής έπεμβάσεως τών Δυνάμεων εκ μέρους τής Τουρκίας και στις άποφάσεις που κατέληξε ή Συνδιάσκηψη, σέ συνδυασμό με τίς αντίδράσεις τού ύπόδουλου Έλληνισμού και τίς θέσεις τής ελληνικής κυβερνήσεως για τήν ίκανοποίηση τών εθνικών διεκδικήσεων. Οι κινήσεις και οι θέσεις τού μαρκισίου τού Salisbury (ή παράθεση τών έντυπώσεών του άπό τίς συνομιλίες του με τούς

ήγέτες τῶν Δυνάμεων, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ νέο ἀρχαιακὸ ὕλικό, ἀπεικονίζει τὴς προθέσεις τῶν τότε Ἰσχυρῶν γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ), καθὼς καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν ἄλλων Δυνάμεων γιὰ τὴν λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, φωτίζονται ἀπὸ νέες πλευρὲς ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ὁ κ. Κωφός ὑπογραμμίζει τὴν ὀξυδέρκεια τοῦ Ἑλληνα πρεσβευτῆ στὸ Λονδίνο Γενναδίου καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἐρμηνεύη σωστά τὴς προθέσεις τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς καὶ τὴς διαθέσεις τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στὴς ἑλληνικὲς διεκδικήσεις, ἢ προβολὴ τῶν ὁποίων εἶχε πολιτικὲς ἐπιπτώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ ζῶηρες ἀντιδράσεις στὴς ὑπόδουλες περιοχές, ἰδιαίτερα στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ ἐπισήμανση ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα τοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτιζε ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς στὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ἀξιολόγο προσόν τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὅρθά ἀποτιμᾷ τὴ βαρύνουσα γνώμη ποὺ εἶχε στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ συμβαίηνη κάτι τέτοιο. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἐγκαταστημένο τὸ Οἰκογενετικὸ Πατριαρχεῖο ποὺ ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα—πέραν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ του ἀποστολὴ—καὶ τὸ παραδοσιακὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κοντὰ σ' αὐτὸ ὑπῆρχαν καὶ ὄλοι ἐκεῖνοι οἱ ὄργανισμοὶ (Ἐκπαιδευτικοί, Φιλολογικοὶ καὶ Ἐπιστημονικοὶ Σύλλογοι) ποὺ ἀναπτύχθηκαν καὶ δροῦσαν κάτω ἀπὸ τὴ σκιὰ του καὶ ἀσκοῦσαν ἀποφασιστικὴ ἐπιρροὴ στὴ διαμόρφωση τῶν ἀποφάσεών του. Στὴν Πόλη ἐπίσης ἦταν ἐγκατεστημένοι οἱ σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ τραπεζικοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, καθὼς καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι στὸ ὀθωμανικὸ κράτος. Στὴν ἔξαρση τῆς κρίσεως ποὺ ἱστορεῖται, ὄλοι αὐτοὶ κινητοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως αὐτοὶ τὰ ἀντιλαμβάνονταν καὶ μὲ βᾶση καὶ τὰ δικά τους συμφέροντα. Γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ γεγονότα τοῦ 1876 δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ δικαίωση τῶν φόβων τους γιὰ νὰ πανσλαβιστικὰ σχέδια, γι' αὐτὸ καὶ ἀχθῆκαν ἐνάντιοι σὲ κάθε παραχώρηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τοὺς Σλάβους. Ἦταν ἐπόμενο ἡ στάση αὐτὴ νὰ μὴ συμφωνῆ μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ποὺ ἐπιζητοῦσε ἴση μεταχείριση Ἑλλήνων καὶ Σλάβων στὴς παραχωρήσεις, καὶ οἱ κατοπινές ἐξελίξεις ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Πόλης στὸ χειρισμὸ τῶν ἐθνικῶν θεμάτων. Μὲ τὴς ἀναφορὲς τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὸ σουλτάνο, ποὺ ἀποφασίστηκε νὰ σταλοῦν ὕστερα ἀπὸ ἔμπνευση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τὴς ὑπόδουλες ἐπαρχίες Θεσσαλίας, Ἡπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης, μὲ τὴς ὁποῖες ζητοῦνταν ἴσες παραχωρήσεις σ' ὄλες τὴς φυλές τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἀναφορὰ ποὺ ὑποβλήθηκε στὸ σουλτάνο γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴς προθέσεις τῶν ὑποδούλων (τὴ συνταγμένη κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Πόλη) ἐξυπηρετοῦνταν οἱ τουρκικὲς θέσεις στὴ Συνδιάσκεψη. Ὁ σουλτάνος, ἐκμεταλλευόμενος τὴν κατάσταση, προχώρησε στὴν ἀπαίτηση νὰ σταλῆ σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν πατριάρχη ὄχι ἀναφορὰ ἀλλὰ εὐχαριστήριον γράμμα γιὰ τὴ «φιλόανθρωπη διοίκησή του». Χρειάστηκε νὰ καταβληθοῦν προσπάθειες γιὰ νὰ ἀποτραπῆ αὐτὴ ἡ μείωση τοῦ Πατριαρχείου, στὸ ὄποιο τελικὰ ἀποφάσισε νὰ στηριχθῆ ὁ σουλτάνος Ἀβδὺλ Χαμίτ. Ἐτσι, τὸν Γενάρη τοῦ 1877 ὁ πρωθυπουργὸς Μιδάτ πασὰς ἔκανε τὴν ἀνευ προηγουμένου χειρονομία νὰ ἐπισκεφθῆ καὶ προσωπικὰ τὸ Φανάρι.

Τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα, παρὰ τὴς ἄλλεπάλληλες προσπάθειες τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, παραγνωρίστηκαν ἀπὸ τὴ Συνδιάσκεψη, οἱ ἀποφάσεις τῆς ὁποίας καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἐξουδετερωθοῦν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβερνήση μὲ τὴ διακήρυξη ὅτι θὰ προέβαινε σὲ σημαντικὲς παραχωρήσεις στὴς μὴ τουρκικὲς ἐθνότητες τῆς αὐτοκρατορίας ποὺ θὰ ἀχρήστευαν τὴς μεταρρυθμίσεις τὴς ὁποῖες πρότεινε ἡ Συνδιάσκεψη. Ἡ στάση αὐτὴ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ περιεχομένου τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου ποὺ ὑπογράφηκε ἀπὸ τὴς Μ. Δυνάμεις στὴς 31 Μαρτίου 1877 ὀδήγησαν στὴν κήρυξη τοῦ

πολέμου κατά της Τουρκίας εκ μέρους της Ρωσίας (24 'Απριλίου 1877), ή οποία είχε εξασφαλισθή από την Αυστροουγγαρία με την υπογραφή μυστικής συμφωνίας στη Βουδαπέστη στις 17 'Ιανουαρίου 1877. Όλα αυτά αποτελούν τὸ περιεχόμενο τοῦ τετάρτου κεφαλαίου (σ. 95-110) τῆς ἐργασίας πού φέρει τὸν τίτλο «Ἡ ἐκρηξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου» καὶ στοῦ ὁποιοῦ ὁ συγγραφέας ἐξετάζει ἀκόμη τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, τὶς προσπάθειες τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων νὰ πείσουν τὶς Μ. Δυνάμεις νὰ ἐνδιαφερθοῦν γὰρ τὰ ἐλληνικὰ δίκαια, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν τελευταίων. Δίδονται ἐπίσης στοιχεῖα γὰρ τὸν ἐπαναστατικὸ ὄργανισμὸ πὸ ἐπικρατοῦσε στὶς ὑπόδουλες περιοχὲς καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν διαφόρων ὀργανώσεων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, «Ἡ Ἑλλάδα ἐτοιμάζεται γὰρ πόλεμο» (σ. 111-136), ἐξετάζεται ἡ πολεμικὴ προπαρασκευή, ἡ δράση τῶν ὀργανώσεων καὶ ὁμάδων πὸ ἀποσκοποῦσαν στὴν προετοιμασία ἐπαναστατικῶν κινήματων, ἡ συνεργασία τους μετὰ τὶς προξενικὲς ἀρχὲς στὰ ὑπόδουλα ἐδάφη καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Τρικοῦπη νὰ ἐπιτύχῃ, μετὰ τὴν ὀδηγίαν οὐδετερότητας, τὴ βρετανικὴ ὑποστήριξη γὰρ τὴν παραχώρηση ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας, πὸ ἦταν «ὄριμος» γὰρ ἔννοια μετὰ τὴν Ἑλλάδα, πράγμα πὸ δὲν κατόρθωσε μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναγκασθῇ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ τηροῦσε ἀνεξάρτητη πολιτικὴ γὰρ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων τῆς. Ἀνάλογη στάση τήρησε ὁ Τρικοῦπης καὶ ἀπέναντι στὴν Τουρκία καὶ αὐτὸ δημιούργησε ὑποψίες σ' αὐτὴ γὰρ ἐκρηξη ἐπαναστατικῶν κινήματων στὰ ἐδάφη τῆς, μετὰ συνέπεια τὴν ἔνταξη τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐνῶ ὄχι μόνον ἡ Ἀγγλία ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες Δυνάμεις συνιστοῦσαν στὴν Ἑλλάδα παραμονὴ στὴν οὐδετερότητα, ἐκτὸς τῆς Αὐστρίας πὸ τὴν ἐνθάρρυνε νὰ ἐτοιμασθῇ γὰρ δράση κατὰ τῆς Τουρκίας.

Πολὸ ἐνδιαφέροντα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὰ ὅσα ἐκθέτει ὁ συγγραφέας σχετικὰ μετὰ τὶς πρωτοβουλίες πὸ ἀνέλαβε τῶρα ἡ Ἑλλάδα γὰρ συνεννόηση, ἀκόμη καὶ συνεργασία, τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Οἱ πρῶτες ἐπαφὲς ἐγίναν μετὰ τὴ Ρουμανία, προτάθηκε μάλιστα ἡ σύναψη ἐλληνορουμανικῆς συμμαχίας. Οἱ συνεννοήσεις ναυάγησαν ἐξ αἰτίας τῆς στάσεως τῆς Ρουμανίας, ἡ ὁποία προσανατολίστηκε πρὸς τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ καὶ ἔλαβε μέρος στὸν πόλεμο. Σὲ ἀποτυχία κατέληξαν καὶ οἱ συνεννοήσεις μετὰ τὴ Σερβία, πὸ εἶδε μετὰ προθυμία γὰρ συνεργασία, ἀλλὰ προτίμησε τελικὰ τὴν τακτικὴ τῶν ἀναμονῆς στὴν κρίσιμη στιγμή τοῦ πολέμου, πρὶν κλινῆ ἀποφασιστικὰ ἢ πλάστιγγα πρὸς τὸ μέρος τῶν Ρώσων.

Παράλληλα μετὰ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἀνανέωσε τὶς προσπάθειές τῆς γὰρ νὰ ἐπιτύχῃ τὴ σύμπραξη τῶν Ἀλβανῶν ἡγετῶν, τῶν ὁποίων ὁμοῦς ἡ στάση πὸ σκληρονόταν ἢ γινόταν διαλλακτικὴ ἀνάλογα μετὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ρωσοτουρκικῶν ἐπιχειρήσεων, δὲν ὑποβοηθοῦσε τὴν προσέγγιση, λόγω τῶν ἀξιώσεών τους γὰρ τὴν ἴδρυση ἀλβανικῆς ἡγεμονίας μετὰ ὅρια πὸ ἦταν ἀπαράδεκτα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πλευρὰ.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴν στάση τῆς Βρετανίας, ἡ Ἑλλάδα προσπάθησε νὰ ἔλθῃ σὲ διαπραγματεύσεις μετὰ τὴ Ρωσία γὰρ σύμπραξη. Οἱ διαπραγματεύσεις δὲν πρὸφτασαν νὰ ὀλοκληρωθοῦν λόγω τῆς ἀποτυχίας τῶν Ρώσων στὴν Πλέβνα πὸ ἐπέδρασε καὶ στὴν ἐπιδείνωση τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐξ αἰτίας τῆς σκληρόνσεως τῆς τουρκικῆς στάσεως. Οἱ διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν ἀργότερα, ἀνανεώθηκαν δὲ καὶ οἱ ἐπαφὲς μετὰ τοὺς Σέρβους γὰρ κοινὴν σύμπραξη, μετὰ συμμετοχὴ στὸν πόλεμο, πὸ θὰ ἐμπόδιζε τὴ δημιουργία μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους, καταστρωφικοῦ γὰρ τοὺς Ἑλλῆνες καὶ Σέρβους. Ἡ ἀναποφασιστικὸτητα τῶρα τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν ἐπέτρεψε νὰ καταλήξουν οἱ συνεννοήσεις σὲ ἀποτέλεσμα. Ἡ Πλέβνα στὸ μεταξὺ ἔπεσε καὶ ἡ Σερβία ἔμεινε καὶ πάλι στὸν πόλεμο.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο μετὰ τὸν τίτλο «Τὸ δίλημμα τῆς Ἑλλάδος» (σ. 137-153) ἐκτίθενται τὰ γεγονότα πὸ ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πλέβνας, οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ οἱ διπλωματικὲς ζυμώσεις καὶ δραστηριότητες πὸ ἀναπτύσσονται στὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἠπειρο. Ἀξιόλογο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἡ

ἐκθεση τῶν γεγονότων καὶ ἡ συναγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ τὸ νέο κύκλο τῶν ἐλληνοαλβανικῶν συνομιλιῶν ποὺ ἔγιναν τώρα στὴν Κωνσταντινούπολη μεταξὺ τοῦ Στ. Σκουλοῦδη καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Παρὰ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ἔφτασαν οἱ συνομιλίες ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων, συνεχίστηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1878 στὴν Κέρκυρα, γιὰ νὰ διακοποῦν ὀριστικά σὲ λίγο ἐξ αἰτίας τῆς δραστηκῆς ἀλλαγῆς τῆς καταστάσεως στὰ Βαλκάνια καὶ τῆς καχυποψίας τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὶς ἀλβανικὲς προθέσεις.

Στὸ ἔβδομο κεφάλαιο, «Ἡ εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία» (σ. 154-171), καὶ ὄγδοο, «Οἱ ἐλληνικὲς ἐπαναστάσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία (σ. 172-184), ἐξιστοροῦνται τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία, τὶς ἀντιδράσεις τῆς Τουρκίας καὶ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, τὶς διπλωματικὲς πιέσεις ποὺ ἀκολούθησαν γιὰ τὴν ἀποχώρηση, καθὼς καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὡς μὲ τὴν ἐπανάσταση τῆς Μακεδονίας ὁ κ. Κωφός εἶχε ἀσχοληθῆ διεξοδικώτερα στὸ βιβλίο του: «Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878», Θεσσαλονίκη 1969.

Στὸ ἕνατο κεφάλαιο, «Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς» (σ. 185-206), πέρα ἀπὸ τὴν προβολὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν διπλωματικῶν παρασκηθῶν σὲ συνάρτηση πάντοτε μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀγῶνες τῆς γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐθνικῶν τῆς διεκδικήσεως, ὑπογραμμίζεται εὐστοχα καὶ ἔντονα ἀπὸ τὸν συγγραφέα μία πλευρὰ τῆς βρετανικῆς διπλωματίας, τῆς ὁποίας ὁ προσανατολισμὸς βάραινε στὴ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Μ. Βρετανία βρέθηκε στὸ δίλημμα: νὰ συνεχίσῃ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀκεραιότητος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ νὰ υἰοθετήσῃ τὴν ἀνάπτυξη ἐν ὄψει τοῦ ἐγγύτου ἐλληνικοῦ κράτους. Τὰ αἰτία ποὺ δημιούργησαν τὸ δίλημμα συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ παραδοσιακοῦ φιλελληνισμοῦ ποὺ σημειώθηκε στὴ Βρετανία κατὰ τὸ τέλος τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως ποὺ ἐπικρατοῦσε ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶχε πεθάνει καὶ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἰσχυροὺς λόγους νὰ τὴ διαδεχθοῦν σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς κτήσεως. Οἱ λόγοι καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Γλάδστον καὶ στελεχῶν τοῦ φιλελευθέρου κόμματος στὴ Βουλὴ, καθὼς καὶ οἱ θέσεις σοβαρῶν δημοσιογραφικῶν ὀργάνων συνηγοροῦσαν γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν νησιῶν στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἄλλοι ἐξέφραζαν τὴν ἐπιθυμία γιὰ μιὰ ἀνασύστασι τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅλα αὐτὰ βρῆκαν ἀπῆχηση στὴ βρετανικὴ κυβέρνησι, ποὺ στελέχη τῆς πίστευαν ὡς ὁ Ἑλληνισμὸς ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσῃ φραγμὸ στὴ σλαβικὴ ἐπέκτασι καὶ ὡς συνέφερε καὶ στὴ Βρετανία καὶ τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν καθόδο τῆς Βουλγαρίας στὸ Αἰγαῖο. Οἱ ὁροι τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου δημιούργησαν προϋποθέσεις γιὰ νὰ συμ ἐρσιθῆ τὶς φιλελληνικὲς ἀπόψεις καὶ ἡ πολιτικὴ μερίδα ποὺ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὶς ἐλληνικὲς διεκδικήσεις. Τὸ δυστύχημα ἦταν ὡς σ' αὐτὴ τὴν πρόσκαιρη καὶ σύντομη στροφή τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας ὑπὲρ τῶν ἐλληνικῶν ἀπόψεων δὲν ὑπῆρχε ἡ καθαρότητα τοῦ αἰσθήματος, ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ λύσεις ἐνδοικῆς γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ ἐβλέπαν τὴ λύσι τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ εὐνοῖ τὰ ἐλληνικά δίκαια, ὄχι σὰν τελικὴ ἐκφρασι, ἀλλὰ σὰν ἓνα ὄπλο γιὰ νὰ δώσουν τὸ ἀποφασιστικὸ χτύπημα στὴ Ρωσία. Καὶ ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἀλλάξουν τὸν τόνο τῶν διαθέσεών τους, μόλις ἡ Τουρκία ἔδειχνε σημάδι ἀναρρώσεως, ὅπως καὶ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὶς πρώτες ἀντιδράσεις, καὶ τὴ δραστηριοποίηση Ἑλλάδος καὶ Μ. Βρετανίας νὰ πείσουν καὶ ἄλλες Μ. Δυνάμεις (Γαλλία, Αὐστροουγγαρία, Ἰταλία) γιὰ τὴ δημιουργία ἀντιρωσικοῦ μετώπου.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Salisbury, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὶς θέσεις του πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπουργοποίησή του, καὶ οἱ ἐνέργειές του, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς εὐθῆνης τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, δὲν ἔδωσαν λύσι στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα σύμφωνα μὲ τὶς ἐλληνικὲς ἐπιθυμίες καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ στὴ Μ. Βρετανία. Ὁδήγησαν ὡς σὲ ἀποφάσεις ποὺ ὑποβοηθοῦσαν τὰ ἐλληνικά δίκαια ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ καὶ ἀπέβλεπαν στὸν

περιορισμό της εδαφικής επεκτάσεως της Βουλγαρίας, που δημιούργησε ή Συνθήκη του 'Αγίου Στεφάνου, στην προσπάθεια συνδιαλλαγής με την Τουρκία και τόν τεματισμό των επαναστατικών κινήματων με αντάλλαγμα εδαφικές παραχωρήσεις στη Θεσσαλία και Ήπειρο. Όλα αυτά εξιστορούνται στο δέκατο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Πρὸς μία ἀγγλο-ἐλληνο-τουρκική συνεννόηση» (σ. 207-225). Ίδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει ἐδῶ γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Salisbury πού στάλθηκε στὸν Βρετανὸ Ἐπιτετραμένον στὴν Ἀθήνα Wyndham με ἀφορμὴ τὴν ἀπάντησή τοῦ νέου τούρκου πρωθυπουργοῦ Sadyk Pasha στὶς βρετανικὲς προτάσεις, οἱ ὁποῖες δὲν ἀπέκλειαν παραχωρήσεις στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ, ἀποτελεῖ ἕνα κείμενο με εἰδικὸ βάρος γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Τὸ ὄλο θέμα, ἔγραφε ὁ Salisbury, εἶναι ἀπὸ τὰ πῶ στενὸχωρα γιὰ μᾶς. Εἶναι τρομερὰ δύσκολο νὰ τᾶχουμε καλὰ με τὸν ἰδιοκτῆτή και τὸν κληρονόμο του ταυτόχρονα. Χρειαζόμεστε τὴ βοήθεια και τὸν δύο γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουμε τοὺς Σλάβους... Εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τοὺς σκοποὺς μας, ἡ παρακμὴ τῆς Τουρκίας και ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος νὰ βαδίσουν με τὸ ἴδιο βῆμα. Ἡ Τουρκία δὲν πρέπει νὰ σκοτωθῆ, ἐνὸσω δείχνει κάποια σημάδια πραγματικῆς ζωῆς, και ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ εἶναι εὐχαριστημένη νὰ περμένη... Οἱ ἑλληνικὲς φιλοδοξίες δὲν πρέπει νὰ ἀναχαιτισθοῦν, ἀλλὰ οὔτε εἶναι ὀρθὴ ἡ ἄμεση ἱκανοποίησή τους... Ἐχοντας (οἱ Ἕλληνες) στομάχια πού ζητοῦν περισσότερη οὐσιαστικὴ τροφή, μποροῦν νὰ τραφοῦν ἐπιδέξια με τὰ ὄνειρά τους. Αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τους...».

Ἄν και τὸ θέμα ἀντικρίζεται στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ βασικὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ βρετανικοῦ συμφέροντος, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρίσει τὸν ρεαλισμὸ τοῦ συντάκτη, πού βλέπει με καθαρότητα στὸ μέλλον και μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πὸς προφητεῦει.

Στὸ ἐνδέκατο, τέλος, κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στὸ «Συνέδριο τοῦ Βερολίνου» (σ. 226-255), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικώτερα και εἰδικώτερα προβλήματα πού ἐξετάζονται, δίδεται ἄγνωστο ἀρχεϊακὸ ὕλικό και γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὸ Συνέδριο και τὸν τρόπο προβολῆς τὸν διεκδικήσεων. Πρὸ παντὸς ὁμοῦ τὸ ὕλικό αὐτό εἶναι πολὺ ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴ μετέπειτα ἀγγλικὴ πολιτικὴ και σχετίζεται μ' ἕνα θέμα πού δημιουργήθηκε μὲν τότε, ἀλλὰ οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐπίλυση του ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπασχολοῦν τὴν Ἑλλάδα και σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκχώρηση τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴν Τουρκία στὴν Ἀγγλία. Πολλοὶ Ἕλληνες πίστευαν πὸς ἡ ἐκχώρηση αὐτὴ θὰ ἦταν τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἔνωση τοῦ νησιοῦ με τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἔγινε με τὰ Ἑπτάνησα. Δὲν δικαιώθηκαν βέβαια αὐτοί, ἀλλὰ οἱ ἀπαισιόδοξοι...

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Κωφοῦ ὀλοκληρώνεται με τὰ «Συμπεράσματα» στὰ ὁποῖα καταλήγει, πού συνοψίζουν τὶς ἐκτεθεισὲς ἀπόψεις του και ἀξιολογοῦν τὶς νέες πηγὲς και τὸ ἀρχεϊακὸ ὕλικό, πού τὸ προσκόμισε ἡ ἔρευνα στὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑλλάδος, Ἀγγλίας, Γαλλίας, Αὐστρίας και Γιουγκοσλαβίας. Τὸ ὕλικό αὐτὸ σχετίζεται με τὴν ἀνατολικὴ κρίση τοῦ 1875-1878 και τὶς ἐπιπτώσεις τῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ χάρτη τὸν Βαλκανίων, ἰδιαίτερα δὲ στὴ μοίρα τῆς Ἑλλάδος, ὅπως αὐτὴ προκαθορίστηκε κυρίως ἀπὸ τὶς προθέσεις τὸν Μ. Δυνάμεων, ἀλλὰ και τὶς δικὲς τῆς δυνατότητες και διπλωματικὲς τῆς ἱκανότητες. Παρατίθεται τέλος πλοῦσια βιβλιογραφία και εὑρετήριο ὀνομάτων.

Οἱ ἀρετὲς τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κωφοῦ ἔχουν ἐπισημανθῆ ἤδη κατὰ τὴν περιληπτικὴ ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τὸν κεφαλαίων πού τὴ συγκροτοῦν και τὴν κριτικὴ τὸν συμπεσμάτων και ἀξιολογήσεων στὶς ὁποῖες προβαίνει, καθὼς και τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῖ τὸ πλοῦσιο ἀρχεϊακὸ ὕλικό με ἐξασφάλισε.

Θὰ ὑπογραμμίσουμε ἀκόμη μία φορὰ, κλείνοντας τὴν παρουσίαση αὐτὴ, τὴ χρησιμότητα πού ἔχουν οἱ ἐξονυχιστικὲς μελέτες μικρῶν, ἀλλὰ κρίσιμων περιόδων, τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας γιὰ μιὰ σωστὴ ἀποτίμηση τὸν ἱστορικῶν ἐξελίξεων. Πολλὲς φορὲς τὰ κρίσιμα γεγονότα, ἐξεταζόμενα σὲ γενικὲς γραμμὲς, δὲν δείχνουν τὸ πραγματικὸ τους πρόσωπο. Χρειαζέται ἀνίχνευση σὲ βάθος, ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τους γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῆ ὁ

πυρήνας τῆς ἀλήθειας πού ὑπάρχει σ' αὐτά καί νά γίνη ἔτσι δυνατή ἡ ἀντικειμενική σύνθεση. Καί πρέπει νά σημειωθῆ πὼς ὁ κ. Κωφός κατόρθωσε νά ἀποδευθεθῆ ἀπὸ τίς συναισθηματικὲς διαταραχὲς πού εἶναι φυσικὸ νά δημιουργοῦνται σ' ἕναν "Ἕλληνα μελετητή, δταν στὴν ἔρευνά του διαπιστῶνῃ πὼς τῆ μοίρα τῆς πατρίδας του τῆ διαμορφῶνουν ὄχι τὰ δίκαιά της καί ὁ ρόλος πού διαδραμάτισε στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τὰ συγγὰ συμφέροντα τῶν Μεγάλων. Ἔτσι κατὰφερε νά ἐπιτύχῃ μιά νηφάλια καί ἀντικειμενική ἀξιολόγησι τῶν γεγονότων, προσόντα πού πρέπει νά χαρακτηρίζουν ἕνα καλὸ ἱστορικὸ μελετητή.

Θὰ προσθέσουμε, τέλος, πὼς καί γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου, πολλὰ νέα στοιχεῖα προσφέρει ἡ μελέτῃ τοῦ κ. Κωφοῦ. Εἶναι τὰ στοιχεῖα πού σχετίζονται μὲ τὴν προετοιμασία καί τὴν ἐκρηξῆ ἐπαναστατικῶν κινήματων στὴ Μακεδονία, τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση, τίς ἑλληνοβουλγαρικὲς διαφορὲς στὸ ἐκκλησιαστικὸ θέμα, πίσω ἀπὸ τὸ ὅποιο ὑπῆρχε τὸ θέμα τοῦ μέλλοντος τῆς Μακεδονίας, τίς προθέσεις τῶν Μ. Δυνάμεων κτλ., Εἶναι, πραγματικά, ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι σ' ἕνα βιβλίον πού ἀναφέρεται βασικά στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Ἀνατολικὴ Κρίσι τοῦ 1875-1878 γίνεται τόσο εὐρὺς λόγος γιὰ τὴ Μακεδονία.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Νίκου Νικονάνου. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Σελ. 69. Εἰκόνες κατόψεων ἐκτὸς κειμένου 2. Πίνακες ἀσπρόμαυροι 32, ἐγχρωμοὶ VIII. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στ. Πελεκανίδης (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀριθμὸς ἐκδόσεως 133).

Ὁ ὄρατος αὐτὸς καί, ἐν ὄψει τοῦ ἀφθόνου ὕλικου του, σύντομος μικρὸς Ὁδηγὸς βοηθεῖ νά χαρῆ κανεὶς τὸ ὄραϊότερον κομμοτέχνημα ναοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὸν σταυροειδῆ πεντάτρουλλον ναόν, τὸν ἀνεξηγήτως ὀνομαζόμενον τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἀποτελοῦντα ὁμῶς πράγματι τὸ εἰς τὴν Θεοτόκον ἀφιερωμένον Καθολικὸν μονῆς, ἰδρυθείσης μεταξὺ 1312-1315 ὑπὸ τοῦ ἐκ Βεροῖας καταγομένου πατριάρχου Νίφωνος Α', τοῦ πατριαρχεύσαντος μεταξὺ 1312-1315 καί ὑπὸ κατηγορίαν ἐκθρονισθέντος καὶ ἀποσυρθέντος εἰς τὴν Μονὴν τῆς Περιβλέπτου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου καὶ ἀπέθανεν.

Μετὰ τὰ Εἰσαγωγικά (σ. 11-15), ὅπου δι' ὀλίγων φωτίζεται φευγαλέως ἡ πνευματικὴ καί καλλιτεχνικὴ ἀνθισις τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καί μεταδίδονται εἰς τὸν ἀναγνώστην ὅσα εἶναι σήμερον γνωστά ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ μνημείου, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς μέχρι τῆς μετατροπῆς τοῦ Ναοῦ εἰς Τζαμί ὑπὸ τῶν κατακτητῶν τῆς πόλεως Τούρκων τὸ 1430, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ (τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου του σ. 16-19, τοῦ ἐσωτερικοῦ του σ. 19-24, καί τοῦ ἐξωτερικοῦ του σ. 24-30), τῶν Ψηφιδωτῶν του (σ. 31-50) καί τῶν Τοιχογραφιῶν του (σ. 51-62). Ἐπονται Σχέδιον κατόψεως καί Σχέδιον καθέτου τομῆς τοῦ ναοῦ, σχέδια νεώτερα καί ἀπηλλαγμένα παλαιῶν λαθῶν, Πίνακες ἀσπρόμαυροι καί Πίνακες ἐγχρωμοί.

Μὲ τὴν βοήθειαν τῶν Σχεδίων κατόψεως καί τομῆς καί τῶν Πινάκων 1-7, τῶν ἀπεικονιζόντων τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὁ ἀναγνώστης ἠμπορεῖ νά παρακολουθήσῃ τὰς παραστατικὰς περιγραφὰς τοῦ συγγραφέως καί νά ἀποκτήσῃ καθαρὰν εἰκόνα τοῦ ναοῦ ἐσωτερικῶς καί ἐξωτερικῶς. Ἐκεῖνον, τὸ ὅποῖον δὲν ἠμπορεῖ ἀνεῶς νά πράξῃ, εἶναι τὸ νά ἀνεύρῃ εὐκόλως τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῶν ψηφιδωτῶν καί τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ εἰς τὰς διασταυρωμένας καμάρας, στηριζόμενος μόνον εἰς τὴν ὑπόδειξιν τῆς θέσεως τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.